

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור

רינת גלילי ורחל לבי-ויזל

פינוי יישובי גוש קטיף במסגרת ההינתקות של ישראל מעזה העלתה את זיכרון הפינוי מחבל סיני. מחקר זה בחן את תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו מחבל סיני במסגרת הסכם השלום בין ישראל ומצרים (1982) בתקופת גיל ההתבגרות. המדגם כלל שתי קבוצות: קבוצת מחקר, שנדגמה באמצעות כדור שלג וכללה 23 נשים ו-22 גברים מפוני סיני, שהיו בני 10-18 בעת פינוי סיני; קבוצת ההשוואה כללה נשים וגברים שלא חוו כל מעבר בתקופת גיל ההתבגרות, והיא הותאמה על פי גיל, מין והשכלה. בשאלון לדיווח עצמי נכללו מדד תחושת המקום (שורשיות ותחושה פסיכולוגית של קהילה) ומדדים לתפיסת הקושי בפרידה והסתגלות לעקירה. מן הממצאים עלה כי (1) תחושת המקום בקרב מפוני סיני נמוכה מזו של קבוצת ההשוואה; (2) קיים קשר חיובי בין תפיסת הקושי בפרידה לבין תפיסת הקושי בהסתגלות בקרב מפוני סיני; (3) הגורמים בעלי השכיחות הגבוהה ביותר בקושי בפרידה בקרב המפונים היו הניתוק מחברים והריסת הבית והיישוב; (4) המשפחה נמצאה כגורם העיקרי התורם להסתגלות במקום החדש בקרב המפונים; (5) מפונים המתגוררים ביישובים שהוקמו עבורם דיווחו שעצם המגורים ביישוב מפונים תורם להסתגלות במידה בעלת משקל דומה בחשיבותו לתרומת המשפחה להסתגלות.

מילות מפתח: תחושת המקום, שורשיות, תחושה פסיכולוגית של קהילה, עקירה, מעברים גיאוגרפיים, גיל ההתבגרות, פינוי סיני

תחושת המקום מוגדרת כתפיסה הסובייקטיבית של האדם את סביבתו ורגשותיו כלפיה (Steele, 1981). תחושת המקום הכרחית להווייה האנושית (Hummon, 1992) לשם בניית זהותו העצמית של האדם (McAndrew, 1998). העדר תחושת מקום משפיעה על תחושת הניכור (Kliot, 1987). תחושת המקום כוללת בתוכה שורשיות (קשר למקום הפיזי-גיאוגרפי) (Marris, 1980) והשתייכות שהיא תחושת קשר לקהילה ולחברה (מושג הקרוי תחושה פסיכולוגית של הקהילה) (Unger & Wandersman, 1985), ואלה מספקות את הצורך הבסיסי של האדם להשתייך

(Maslow, 1954). סיפוק צורך זה חיוני לגיבוש זהות עצמית ולפיתוח של אמון בקיומה של תמיכה חברתית (Coles, 1978; Kliot, 1987). ישנם חוקרים הטוענים כי תחושת המקום הכרחית לחוויה האנושית ממש כמו דחף למזון או למין, כי אי אפשר לשרוד כיצור אנושי ללא התקשרות מיוחדת למקום מסוים (Lewis, 1979) וכי להיות חסר שורשים משמעותו להיות לא יציב ולא אמין (Meinig, 1979).

רגשות של התקשרות למקום יכולים להיות מבוססים על קשרים מסוגים שונים בין אנשים ומקומות (לדוגמה קשרי כלכלה, דת ומשפחה). רגשות אלו יכולים להיות שונים בעוצמתם: ממקומות שאינם מעוררים רגשות חזקים של זיכרונות אישיים עד מקומות שבהם הגבול בין העצמי (self) לבין הסביבה הפיזית מיטשטשים (Low & Altman, 1992; McAndrew, 1998).

אונגר ווונדרסמן (Unger & Wandersman, 1985) בוחנים את מושג ההתקשרות למקום ואת מושג תחושת הקהילה. לדעתם התקשרות למקום מתמקדת בתפקיד המשמעותי שמקום תופס בחיי פרטים או קבוצות, ואילו תחושת קהילה מדגישה את חשיבות רגש השייכות בין בני הקהילה והשקעתם בקהילתם. תחושת קהילה קיימת גם בקהילות שאינן טריטוריאליות.

היי (Hay, 1998) טוען כי בגיל החביון (5–11) יש הבדל בין ילדים צעירים לילדים בוגרים בטווח גילאים זה ברמת ההיקשרות שלהם למקום. ככל שהגיל גבוה יותר, כן ההיקשרות למקום חזקה יותר. בגיל ההתבגרות (11–20) יש יותר עצמאות ויותר ניידות ודגש על חיים חברתיים. הזהות העצמית מתפתחת דרך היחס למקום הפיזי ולקהילה. בגיל הבגרות הצעירה (20–35) נודעת חשיבות להתפתחות תחושת המקום בקביעת מקום מגורים להשתקעות ולהקמת משפחה.

בעקבות פינוי תושבי חבל עזה ויישובים ביהודה ושומרון בשל תוכנית ההינתקות מן הפלסטינים בוחן מחקר זה את תחושת המקום של בוגרים שחוו כמתבגרים את פינוי סיני בשנת 1982 בעקבות הסכם השלום בין ישראל ומצרים.

מעבר גיאוגרפי, עקירה, גיל ההתבגרות

מעבר גיאוגרפי של יחידים או משפחות לצורך עבודה ושיפור איכות החיים ורמת החיים או בעקבות ירידה ברמת החיים מקובל בעולם המערבי ובישראל (Jalongo, 1995). מעבר גיאוגרפי כרוך בשינוי פיזי (כגון מבנה המגורים, השכונה והנוף), שינוי חברתי (חברים וקהילה) ושינוי אישי-משפחתי (ריחוק-קרבה מבני המשפחה הגרעינית או המורחבת). שינויים אלו עשויים להביא לניתוק מקורות התמיכה הקיימים, ובגיל ההתבגרות בעיקר לניתוק תמיכת קבוצת השווים, ועל כן עלולים לפגום בתחושת המקום ובתחושת הזהות של המתבגר (Gaylord, 1979; Orthoner, Gidding, & Quinn, 1989; Pierson, 1973; Weiss, 1973).

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור

עקירה היא מעבר גיאוגרפי שנעשה שלא מרצון. היא מפריעה להמשך קיומו של המבנה הפיזי והחברתי שבאמצעותו מארגן האדם משמעויות לחייו במונחים של פעילויות ומספק משמעות להווה ולעתיד. עקירה נתפסת כאירוע טראומתי הפוגע בקשר למקום ולאחרים משמעותיים וביכולת להכות שורשים במקום אחר (Marris, 1980). פולילוב (Fullilove, 1996) טוען כי עקירה פוגעת בתחושת המקום, כלומר בהיקשרות למקום (place attachment), במידת המוכרות (familiarity) ובוהות (identity), ומכאן ברווחה הפסיכולוגית של הפרט.

סטוקולס, שומאקר ומרטינו (Stokols, Shumaker, & Martinez, 1983) טענו כי יש להבחין בין מעבר גיאוגרפי רצוני, או רצוני למחצה, לבין עקירה בכפייה. לטענתם, מעבר גיאוגרפי רצוני נעשה מתוך בחירה ומאפשר תכנון מראש, לעומת עקירה שבה חוסר הרצון להיעקר מונע בדרך כלל תכנון כזה. במקרה של עקירה, כאשר המעבר נעשה שלא מרצונו או מיוזמתו של האדם, והוא אינו מאמין כי המעבר ממקום אחד למשנהו הוא לתועלתו, או אז קיימת נטייה לפתח בעיות בריאות. אובדן הביטחון בהישגיות וביכולת, תחושת אי ודאות לגבי העתיד, תסכול, צער על אובדן אנשים משמעותיים ומערכות תמיכה, ופגיעה במעמד חברתי ובתפקידים מוכרים, נמצאו בעלי עוצמה רבה בקרב עקורים (Brown & Perkins, 1992; Raphael, 1983). ניתן להניח שמרבית המעברים הגיאוגרפיים בגיל ההתבגרות נעשים שלא מתוך רצון חופשי של המתבגרים, אלא בעקבות החלטת ההורים. עם זאת, מחקרים שבדקו גורמים המשפיעים על הסתגלות ילדים ומתבגרים למעבר מצאו, כי ככל שההורים תופסים את המעבר כחיובי (Humke & Schaefer, 1995), והקשר בין המתבגר וההורים תקין (Pittman & Bowen, 1994), כך המתבגר תופס את המעבר כחיובי והסתגלותו טובה יותר.

בטלהיים (1993) מתייחס למעברים בתקופת הילדות ולקשר שלהם לתחושת השייכות, וטוען "כי אי היציבות בחייו של ילד מקשה עליו ולפעמים אינה מאפשרת כלל לפתח תחושת שייכות" (עמוד 307).

בגיל ההתבגרות מתעצבת הזהות העצמית של המתבגר. אריקסון (Erikson, 1963) מגדיר את גיל ההתבגרות כשלב בחיים שבו מגבש המתבגר את זהותו. חיפוש הזהות מכיל את התמסדותו של מושג עצמי בר-משמעות שבו מאוחדים העבר, ההווה והעתיד לכדי אחדות אחת. כלומר, יש חשיבות בהבניית הזהות העצמית במיזוג בין העבר, ההווה והעתיד של הנער המתבגר. אריקסון טוען עוד כי אין גבול לחשיבות קבוצת השווים ולעזרתה ליחיד בחיפושיו אחר זהותו (שם). נער העוקר בגיל ההתבגרות נאלץ להחליף את קבוצת השווים המוכרת לו בקבוצת שווים אחרת, שהוא צריך ללמוד אותה ולהסתגל אליה. שולמן (1995) מדגיש גם הוא את תרומת החברות וההשתייכות לקבוצה בהתמודדות עם המשימות ההתפתחותיות העומדות בפני המתבגר.

ממצאי מחקרים שעסקו בהשלכות של מעברים על התנהגויות של צעירים בני 6–17 שעברו כמה מקומות מגורים לעומת אלו שלא עברו, הצביעו על רמה גבוהה יותר של בעיות התנהגות ועיכוב בהתפתחות (Simpson & Fowler, 1994; Wood, Halfon, Scarlata, Newcheck, & Nessim, 1993), שימוש בחומרים ממכרים כסמים ואלכוהול בכגרות (DeWit, 1998), ניסיונות אובדניים (Potter et al., 2001), פגיעה במשאבים אישיותיים כגון מיקוד שליטה (Hendershott, 1989), ודיכאון קל (Brown & Orthoner, 1990).

חבל סיני – יישוב ופינוי

בתחילת שנות ה-70 החליטה ישראל להקים יישובים בצפון סיני כרצועת בטחון וכמגן בין רצועת עזה וסיני לבין הנגב, וכן יישובים בחוף המזרחי של סיני ובדרומו. בשנים 1971–1978 הוקמו שתי ערים, ימית ואופירה, ו-12 יישובים חקלאיים בפתחת רפיח. בתקופת השיא של ההתיישבות בפתחת רפיח היו באזור כ-380 משפחות ביישובים החקלאיים וכ-2,000 תושבים בעיר ימית.

במסגרת הסכם השלום עם מצרים ב-1978 הוחזר חצי האי סיני למצרים, למעט טאבה וחבל עזה. לתושבים הוצעו שלוש אפשרויות להתיישבות מחדש: חבל הבשור, שבו היו תנאים גיאוגרפיים דומים לאלו של פתחת רפיח, יישובים חדשים בכל מקום בישראל, ומעבר ליישובים קיימים בישראל (Kliot, 1987). מאבק התושבים נגד הפינוי, שאליו הצטרפה תנועת גוש אמונים, נמשך עד לתאריך הפינוי (לב, 1995; Aran & Feige, 1987; Cohen, 1987a, b; Kimmerling, 1987; Moses et al., 1987; Sheffer, 1987; Wolfsfeld, 1987).

העיר אופירה הייתה בעלת צביון ייחודי כיוון שהייתה שונה מבחינה דמוגרפית ומרוחקת מיתר היישובים בסיני. היא הוקמה כמקום מגורים לאנשי צבא קבע ומשפחותיהם. בשנת 1980 מנתה אוכלוסיית העיר כ-1,200 תושבים וכ-300 תלמידים הוכרעה שלוש שנים לפני ביצועה. מחקרים בחנו את תגובות תושבי אופירה לפינוי במהלך שלוש השנים האלה (ויסלר, 1982; Steinglass, Kaplan; Moses et al., 1987; De-Nour, & Shye, 1985; Steinglass & Kaplan De-Nour, 1988; Wamboldt, 1991). מחקרים אלה והתושבים עצמם תיארו את אופירה כמקום מאוד מיוחד, והעקירה מהמקום תוארה כאירוע טראומתי במיוחד. אמרה אחת המפונות: "הנפש כואבת, כנף אחת פצועה וצלקת בלב" (גלילי, 2001). אופירה על נופיה המרהיבים וריחוקה ממרכזי יישוב אחרים בישראל נתפסה בעיני

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פניו סיני במבט לאחור

תושביה כ"אי חלומי המבורך בטוב ביותר שהטבע והציוויליזציה יכולים לספק" (Moses et al., 1987, p. 55).

אוכלוסיית חבל ימית הייתה שונה באופייה מהרבה אוכלוסיות מפונים אחרות בעולם: בני המעמד הבינוני, צעירים יחסית (גיל ממוצע 35), בעלי השכלה תיכונית ומעלה, בעלי חיי משפחה מסודרים. תמורת פינויים מחבל ימית שילמה המדינה פיצוי כספי מלא ו/או סיפקה תחליף מקום התיישבות מלא (לב, 1995). 135 מבין המשפחות מפתחת רפיח הקימו שני מושבים חדשים דרומית לאשקלון – נתיב העשרה ואלי סיני. 43 משפחות מהמושבים ושני הקיבוצים סופה וחולית עברו לחבל הבשור. 50 משפחות הצטרפו באופן עצמאי למושבים במרכז הארץ ובצפונה, ויותר מ-100 משפחות עברו לערים קטנות, לערים גדולות ולפרבריהן. רובן נטשו את החקלאות ואת העיסוק בה כאורח חיים (Kliot, 1987; Sagy & Antonovsky, 1987).

מחקרים על מבוגרים ומתבגרים שנעשו סמוך למועד הפינוי ותקופה קצרה לאחריו התמקדו בעיקר בתגובות לאירוע. מן הממצאים עלה כי היו יותר תגובות דחק אצל חברי מושבים לעומת חברי קיבוצים, וכי כאשר ההחלטה על עתיד היישוב הייתה משותפת לחברים, תחושת החרדה מפני האובדן הייתה נמוכה יותר (Bar-On & Shelhav, 1983). כמו כן נמצא כי יש קשר בין הסיבות הראשוניות להתיישבות במקום, המוצא העדתי ורשת התמיכה החברתית לבין התגובות לפינוי (טוביאנה, מילגרם ופלה, 1988; Rosenfeld, Hrushovski, Moses, & Moses et al., 1987; Beumel, 1984; Steinglass & Kaplan De-Nour, 1988; Steinglass, Weisstub, & Kaplan De-Nour, 1988). ראיונות עם מפוני עין הבשור, נתיב העשרה ואלי סיני הראו כי מפונים שלא זכו להתערבות ולטיפול מוקדם של השלטונות חוו קשיים גשויים, משפחתיים וכלכליים (שדה, 1999).

לגבי תגובות מתבגרים בזמן תהליך הפינוי ולאחריו מצאו שגיא ואנטונובסקי (Sagy & Antonovsky, 1987) כי רמת החרדה הנמוכה ביותר לפני הפינוי נמצאה אצל מתבגרים שדיווחו כי למשפחותיהם היו תוכניות ברורות לאחר הפינוי. מסקירת הספרות עולה כי (1) לעקירה השלכות על תחושת המקום (השתייכות ושורשיות); (2) למעברים גיאוגרפיים ו/או עקירה בגיל ההתבגרות השפעה אפשרית על משאבים אישיים ועל רווחה פסיכולוגית; (3) בעקירה מאונס בגיל ההתבגרות מידת התמיכה החברתית והתכנון בטרם הפינוי ולאחריו תרמו להסתגלות טובה יותר לאחר העקירה; (4) נמצא קשר בין תמיכה משפחתית לבין התמודדות מתבגרים עם חויית מעבר בכפייה.

אלה השערות המחקר על סמך הסקירה:

1. יימצא קשר בין עקירה בגיל ההתבגרות ובין תחושת המקום בבגרות;
2. ככל שתפיסת הקושי בפרידה עולה – כך תחושת ההסתגלות תהיה קשה יותר;

3. יימצא הבדל ברמת תחושת המקום, ושוני בין הגורמים הנתפסים כתורמים לקושי בפרידה ולהסתגלות, בהתאם לסוגי היישובים שבהם התגוררו המתבגרים בסיני ובהתאם ליישובים שהם מתגוררים בהם.

שיטת המחקר

המדגם

המדגם כלל קבוצת מחקר וקבוצת השוואה. קבוצת המחקר אותרה באמצעות רשימה חלקית של משפחות של מפוני סיני ושיטת כדור שלג. שאלונים נשלחו בדואר אל 92 ילידי השנים 1964–1972 שחוו את פינוי סיני בגיל ההתבגרות (גילאים 10–18). 45 שאלונים התקבלו מלאים והיוו את קבוצת המחקר. לכולם השכלה תיכונית מלאה. בקבוצה: 45 ממפוני סיני (23 נשים ו-22 גברים) ילידי 1964–1972 (גיל $M = 30.33$, $SD = 2.08$). קבוצת השוואה כללה 27 נשים ו-18 גברים ($n = 45$), שלא חוו כלל מעבר גיאוגרפי בגיל ההתבגרות והותאמו לקבוצת המחקר על פי גיל והשכלה. מכל המדגם 77% נשואים, 61% הורים ו-80% שכירים. בקבוצת המחקר 62.2% עירוניים ו-37.8% מיישובים בעלי אוריינטציה קהילתית. בקבוצת השוואה 35.6% עירוניים ו-64.4% מיישובים בעלי אוריינטציה קהילתית. 69.9% התגוררו ביישובים חקלאיים ו-31.1% התגוררו באופירה (יישוב קהילתי). כיום 31% מקבוצת המחקר מתגוררים במושב שהוקם בעקבות פינוי סיני.

כלי המחקר

שאלון שכלל כמה תחומים: משתנים דמוגרפיים, מדד תחושת המקום (מורכב ממדד השורשיות וממדד התחושה הפסיכולוגית של הקהילה), מדד תפיסת הפרידה (מקום גיאוגרפי) ומדד תפיסת ההסתגלות למקום הגיאוגרפי החדש.

מדד תחושת המקום

תחושת המקום מוגדרת כתפיסה סובייקטיבית של האדם את סביבתו הפיזית והחברתית ורגשותיו כלפיה (Hummon, 1992). כדי לבדוק את תחושת המקום השתמשנו במדדים קיימים, מדד השורשיות ומדד התחושה הפסיכולוגית של הקהילה: מדד השורשיות. מקאנדרו (McAndrew, 1998) פיתחה שאלון בן 10 פריטים המחולק לשני תתי-סולמות — "שאיפה לשינוי" (6 פריטים) ו"שביעות רצון מהבית ומהמשפחה" (4 פריטים). השאלון הועבר לסטודנטים באחת האוניברסיטאות הגדולות בארצות-הברית, וכדי לתקפו הועבר שנית באוניברסיטה אחרת בארצות-

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור

הברית. בשני המדגמים ניבאו הסולמות בהצלחה התנהגות הקשורה למקום ורגשות כגון תדירות הגעגועים לבית, הכוונה לחזור ליישוב לאחר סיום הלימודים, תדירות הביקורים בעיר המוצא ועוד. השאלון נמצא תקף ומהימן בכל אחד משני תתי-הסולמות ובשניהם גם יחד. הנחקרים התבקשו לציין את מידת הסכמתם עם כל היגד בהתאם לחמש דרגות עוצמה: 1 – לא מסכים כלל; 2 – לא מסכים; 3 – מסכים קצת; 4 – מסכים; 5 – מסכים מאוד.

השאלון תורגם והותאם לאוכלוסייה ישראלית דוברת עברית. בין ההיגדים של סולם השאיפה לשינוי נמצאים "מעבר ממקום למקום הוא מרגש ומהנה", "אני אוהב ללכת למקומות שבהם איש אינו מכיר אותי", "אין לי עתיד במקום שבו גדלתי" ועוד. בין ההיגדים של "שביעות רצון מבית וממשפחה" נמצאים: "אני מאוד מרוצה מביתי הנוכחי", "יש לי כמה חברים טובים שלא ארצה לאבדם" ועוד.

מדד התחושה הפסיכולוגית של קהילה. בקנר (Buckner, 1989) פיתח מדד זה כחלק מממדד הלכידות הקהילתית, שאותה הגדיר כסך התחושות הפסיכולוגיות של הפרטים בקהילה מסוימת. המדד הותאם לעברית ונמצא מהימן ותקף במגוון אוכלוסיות בישראל (לב, 1995). כלי המדידה מורכב מתשעה היגדים, ועל הנחקר לציין מידת הסכמתו לכל היגד בטווח של 5 קטגוריות, בין 1 – לא מסכים בהחלט, ל-5 – מסכים בהחלט. בין ההיגדים: "אני מרגיש שייך לקהילה זו", "אם יתכננו פעילות חברתית בקהילה זו אקח בה חלק", "אני חש נאמנות לאנשים בקהילה זו", "חברי קהילתי הם בעלי רקע דומה" ועוד.

מהימנות שני המדדים במחקר זה (שורשיות ותחושה פסיכולוגית של קהילה) בתוך מדד אחד של תחושת המקום הייתה $\alpha = 0.80$.

מדד תפיסת הקושי בפרידה

המדד פותח בידי החוקרות. הנחקרים התבקשו למנות את מעברי המגורים שחוו בחייהם ולציין לגבי כל מעבר את מידת הקושי בפרידה באחת מ-4 קטגוריות: 1 – לא קשה בכלל, עד 4 – קשה מאוד (בעיבוד הנתונים הוחלף הסולם כך שציון גבוה יותר מבטא מידת קושי גבוהה יותר). לגבי מעבר המגורים שאותו הגדיר הנחקר כקשה ביותר מבחינת הקושי בפרידה ובהסתגלות, הוא נשאל מהי מידת תרומתו של כל גורם לקושי בפרידה (לדוגמה: "העובדה שבייתי נהרס", "העובדה שלא ניתן לחזור לבית הקודם"). 16 פריטים נאספו על בסיס סקירת הספרות ועל סמך שיחות עם מספר מפונים. הם כללו גורמים חברתיים, אינסטרומנטליים, משפחתיים, וכאלו הקשורים למערכת החינוך (בעיבוד הנתונים הוחלף הסולם כך שציון גבוה יותר מבטא תרומה גדולה יותר של הגורם לקושי). המהימנות שנמצאה היא $\alpha = 0.97$.

מדד תפיסת ההסתגלות למקום החדש

המדד פותח בידי החוקרות. הנחקרים התבקשו למנות את מעברי המגורים שחוו בחייהם ולציין לגבי כל מעבר את גילם בזמן המעבר ואת מידת הקושי בהסתגלות. מידת הקושי צוינה בסולם של 1:4 – לא קשה בכלל; 2 – קשה במקצת; 3 – קשה; 4 – מאוד קשה. הנחקר קיבל רשימה של 6 גורמים שעזרו לו להתמודד, והיה עליו לאמוד את השפעתו של כל גורם על ההתמודדות עם המעבר שאותו ציין כקשה ביותר. בין הגורמים שצוינו היו חברים, משפחה, יחס בית הספר החדש, משאבים כלכליים הקשורים לתנאים שניתנו למשפחותיהם ועוד. הגורמים נאספו על בסיס סקירת הספרות ועל סמך שיחות עם מספר נחקרים. הנחקר נדרש לציין את מידת השפעתם לפי המפתח הבא: 1 – בכלל לא; 2 – במידה מועטה; 3 – במידה רבה; 4 – במידה רבה מאוד. המהימנות שנמצאה היא $\alpha = 0.92$.

הממצאים

על מנת לבדוק את ההשערה הראשונה, שלפיה עקירה בגיל ההתבגרות תפגע בתחושת המקום בבגרות, נערך t-test להשוואת ממוצע תחושת המקום של קבוצת המחקר (מפוני סיני) לעומת קבוצת ההשוואה. נמצא כי תחושת המקום נמוכה יותר בקרב קבוצת המחקר ($M = 3.15, SD = .60$) באופן מובהק ($t(88) = -1.87, p < .05$) לעומת קבוצת ההשוואה ($M = 3.38, SD = .54$).

על מנת לבדוק את ההשערה השנייה, שלפיה ימצא קשר חיובי בין תפיסת הקושי בפרידה לתפיסת הקושי בהסתגלות לעקירה, נערך מבחן פירסון לבדיקת מתאם. נמצא כי קיים קשר חיובי מובהק בין תפיסת הקושי בפרידה לתפיסת הקושי בהסתגלות ($r = .56, p < .001$), כלומר ככל שהפרידה נתפסת כקשה יותר, כך ההסתגלות נתפסת כקשה יותר.

בנוסף נבדקה השכיחות באחוזים לגבי כל אחד מהגורמים לקושי בפרידה והגורמים התורמים להסתגלות.

הגורמים כפי שציינו הנחקרים סודרו בסדר יורד. מן הממצאים עולה כי הגורמים בעלי השכיחות הגבוהה ביותר שנתפסו כמקשים על הפרידה היו הניתוק מהחברים (73.3%), העובדה שלא ניתן לחזור לבית הקודם (73%), געגועים לחברים במקום הקודם (62.2%) ותחושת זרות כלפי חברים בסביבה החדשה (55.5%). בנוסף נמצא כי הגורמים העיקריים שנתפסו כתורמים להסתגלות היו משפחה (66.7%), חברים (57.8%), מעבר עם משפחות שהכירו בעבר (53.4%) והעובדה שהמשפחה עברה ליישוב של מפוני סיני (42.2%).

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פניו סיני במבט לאחור

ההשערה היא שהבדלים ברמת תחושת המקום והגורמים הנתפסים כתורמים לקושי בפרידה ולהסתגלות יימצאו על פי סוג היישוב שבו התגוררו המתבגרים בסיני ועל פי סוג היישוב שבו הם מתגוררים בהווה. על מנת לבדוק השערה זו נערכו מבחני שונות להשוואת ממוצעים.

השפעת סוג היישוב בסיני

קבוצת המחקר חולקה לשתי תת-קבוצות: מפוני העיר אופירה ($n=14$) ושאר המפונים מההתיישבות העובדת ($n=31$). נערך ניתוח להשוואת ממוצעים, t -test, במשתני המחקר (תחושת המקום, גורמי קושי בפרידה וגורמי קושי בהסתגלות). מן הממצאים בלוח 2 עולה כי (1) אין הבדל מובהק במידת הקושי בפרידה בין מפוני העיר אופירה ובין מפוני ההתיישבות העובדת; (2) יש הבדל מובהק בין שתי הקבוצות במשתנה "מידת הקושי בהסתגלות": אנשי אופירה חוו קושי רב יותר בהסתגלות ($M=3.07$, $SD=1.07$) בהשוואה למפוני ההתיישבות העובדת ($M=2.32$, $SD=1.01$); (3) לא נמצא הבדל מובהק בין אוכלוסיית מפוני אופירה לשאר המפונים במשתנה "תחושת המקום". כמו כן נבדקו שכיחויות של הגורמים שתרמו לקושי בפרידה ושל גורמים שתרמו להסתגלות בקרב קבוצת מפוני אופירה לעומת המפונים האחרים.

עוד עולה מן הממצאים כי הגורמים שציינו מפוני אופירה כגורמי קושי בפרידה הם השתלבות במערכת חינוך חדשה (78.5%), ניתוק מחברים (71.4%), העובדה שהיישוב שבו חיו נהרס (71.4%) וגעגועים לחברים במקום הקודם (71.4%). לעומת זאת, הגורמים שהקשו ביותר על הפרידה בקרב שאר המפונים היו ניתוק מחברים (74.2%), העובדה שלא ניתן לחזור לבית הקודם (71%), געגועים לחברים במקום הקודם (58%) ותחושת זרות כלפי חברים במקום החדש (51.6%).

הגורמים שנמצאו תורמים להסתגלות בקרב מפוני אופירה הם משפחה (50%), חברים (35.7%), כסף שקיבלה המשפחה (21.4%) ותמיכת בית הספר החדש (21.4%). גורמים אלו, באותו סדר, ציינו גם המפונים מיישובי סיני האחרים. לעומת זאת, הגורמים שנמצאו תורמים להסתגלות בקרב שאר המפונים הם משפחה (74.2%), חברים (67.7%), מעבר ביחד עם משפחות שהכירו בעבר (61.8%) והעובדה שהמשפחה עברה ליישוב של מפונים (61.3%).

ממצאים אלו מראים כי הגורם לקושי בפרידה שנתפס כעיקרי בקרב רוב מפוני אופירה לעומת מפונים מיישובים אחרים, הוא הצורך להשתלב במערכת חינוך חדשה.

לוח 1: השוואת משתני המחקר בין מפוני אופירה לבין שאר המפונים

מובהקות	ערך t (43)	אחר (n=31)		אופירה (n=14)		
		SD	M	SD	M	
ns	-1.23	.58	3.22	.63	2.99	תחושת המקום
ns	1.10	.90	3.16	1.09	3.5	קושי בפרידה
p < .05	2.26	1.01	2.32	1.07	3.07	קושי בהסתגלות

השפעת סוג היישוב הנוכחי

קבוצת המחקר חולקה לשתי תת-קבוצות לפי אופי היישוב שבו מתגוררים הנחקרים בהווה. קבוצה אחת היא של מתגוררים ביישובים שהוקמו עבור מפונים (n=14), והקבוצה השנייה של שאר המפונים (n=31). נערך ניתוח להשוואת ממוצעים, t-test (לוח 2). מן הממצאים עולה כי תחושת המקום בקרב תושבי יישובי מפונים גבוהה יותר באופן מובהק מזו של תושבי יישובים שאינם יישובי מפונים; מידת תפיסת הקושי בפרידה נמוכה יותר באופן מובהק אצל תושבי יישובי מפונים לעומת נחקרים אחרים מקבוצת המחקר, ומידת תפיסת הקושי בהסתגלות נמוכה יותר באופן מובהק אצל תושבי יישובי מפונים לעומת נחקרים אחרים מקבוצת המחקר.

לוח 2: השוואת משתני המחקר בין תושבי יישובי מפונים לבין שאר המפונים

מובהקות	ערך t (43)	אחר (n=31)		יישובי מפונים (n=14)		
		SD	M	SD	M	
p < .05	2.36	.53	3.02	.65	3.45	תחושת המקום
p < .05	-2.37	.85	3.48	1.05	2.79	קושי בפרידה
p < .05	-2.10	1.02	2.77	1.07	2.07	קושי בהסתגלות

דיון

מחקר זה בדק את תחושת המקום בבגרות בקרב מתבגרים שחוו עקירה בכפייה, ועסק במקרה של פינוי סיני. ביתר פירוט בדק המחקר את הקשר בין המשתנים "תחושת המקום" ו"תפיסת הקושי בפרידה ובהסתגלות" בקרב בוגרים שהיו מתבגרים בתקופת פינוי סיני בהשוואה לבוגרים שלא חוו מעבר גיאוגרפי בתקופת גיל ההתבגרות. בנוסף

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פניו סיני במבט לאחור

נחקר הקשר בין תחושת המקום לבין תפיסת הקושי בפרידה ובהסתגלות בהתאם לסוג היישוב בסיני שממנו פונו הנחקרים ולסוג היישוב שעברו אליו.

העובדה שעוצמת תחושת המקום בקרב מפוני סיני נמוכה באופן מובהק מעוצמת תחושת המקום אצל נחקרים שלא חוו כלל מעבר גיאוגרפי אחר בגיל ההתבגרות תואמת ממצאי מחקרים שהצביעו על קשר שלילי בין מעבר גיאוגרפי בתקופת גיל ההתבגרות ובין תחושת שייכות (בטלהיים, 1993; Rivlin, 1982; Hay, 1998).

הממצא כי קיים קשר חיובי מובהק בין תפיסת הקושי בפרידה ובין תפיסת הקושי בהסתגלות בקרב הנחקרים אף שחלפו מאז המעבר כ-20 שנה עולה בקנה אחד עם טיעונו של שפר (Schafer, 1983) כי הזיכרונות לעולם אינם מנותקים מההקשר וכי הם נשלפים בהתאם להלך הנפש בהווה ומתפרשים על פיו. לדבריו זיכרונות ילדות אינם דמות דיוקנו של העולם כפי שנחרת בנפש בילדות, כי אם דמות דיוקנו של עולם הילדות כפי שהבוגר מדמה אותו. נקודת ראות זו מקבלת חיזוק מדיוחי הנחקרים כי העקירה היוותה עבורם את המעבר הגיאוגרפי הקשה ביותר בחייהם הן בפרידה והן בהסתגלות, וכי יש לה משמעות מיוחדת. רוזנברג (Rosenberg, 1979) מציעה ארבעה מנגנונים שלפיהם אנשים נותנים משמעות לניסיון חייהם כתורם להערכתם העצמית: (1) השוואה חברתית, שבה אדם לומד ומעריך את עצמו על ידי השוואה לאחרים; (2) הערכות אחרים כלפיו, שהוא מאמץ; (3) תפיסה עצמית התנהגותית, שעל פיה האדם מסיק לגבי עצמו, כישוריו ויכולתו על ידי צפייה בהתנהגותו; (4) מרכזיות פסיכולוגית, כלומר, כדי להבין את השפעתה של חוויה מסוימת על רווחתו הנפשית של האדם, חשוב להבין באיזו מידה האירוע ותוצאותיו קשורים למרכיבים מרכזיים באישיותו. ניתן לשער כי כל הגורמים הללו מעורבים באופן שבו תופסים הנחקרים את הקשיים, אם כי אין אפשרות להסיק על פי ממצאי מחקר זה מה משקל הגורמים בהערכה הסובייקטיבית של הפרט.

מבין הגורמים לקושי בפרידה, הגורם "ניתוק מחברים" צוין כגורם המשמעותי ביותר. ממצא זה מחזק ממצאי מחקרים אחרים המצביעים על משקלה וחשיבותה של קבוצת השווים בגיל ההתבגרות (מוס, 1988; שולמן, 1995; Brown & Orthoner, 1990). גורמים אחרים שצוינו כתורמים לקושי בפרידה באוכלוסיית המפונים היו קשורים לאובדנים כגון אי היכולת לחזור לבית הקודם, געגועים לחברים במקום המגורים הקודם והעובדה שהיישוב הנעזב נהרס. ממצאים אלו נמצאו אף הם במחקרים קודמים שעסקו באוכלוסיות פליטים כתוצאה ממעשה ידי אדם בקוריאה, בווייטנאם, בקמבודיה, בקרואטיה ובאלבניה (Ajdukovic, 1996; Ajdukovic & Ajdukovic, 1998; Aron, 1987; Janis, 1958; Kuterovac, Dyergrrov, & Stuvland, 1994).

מעניין כי גורמים חומריים הקשורים להסתגלות נתפסו על ידי העוקרים כפחות תורמים הן לקושי בפרידה והן לקושי בהסתגלות. ניתן להבין ממצא זה על רקע

העלייה ברמת החיים של מרבית העקורים, לפחות בתקופה הראשונה שלאחר העקירה, בשל הפיצויים שקיבלו מן המדינה.

בהתייחס לתפיסת הקושי בהסתגלות ציינו מרבית הנחקרים את המשפחה כגורם בעל המשקל הגדול ביותר כתורם להקלת ההסתגלות. ממצא זה תואם את ממצאיהם של פיטמן ובואן (Pittman & Bowen, 1994), שבחנו גורמים המשפיעים על הסתגלות של מתבגרים במשפחות של אנשי חיל האוויר, ומצאו כי אחד המנבאים להסתגלות טובה הוא מערכת יחסים טובה בין המתבגר והוריו. מחקרים נוספים הדגישו אף הם את חשיבות המשפחה כקבוצת שייכות משמעותית למתבגר (אילון, 1994), ומצאו קשר חיובי מובהק בין דפוסי המשפחה לבין ההסתגלות החברתית של המתבגר (סלונים, 1987).

מן ההשוואה בין מפוני אופירה לבין מפוני יישובים אחרים בחבל סיני עולה, כי למרות ההבדל בתיאור האידיאלי של המקום אין הבדל מובהק בין מפוני אופירה לשאר המפונים ברמת תחושת המקום ובמידת תפיסת הקושי בפרידה. עם זאת נמצא כי מפוני אופירה דיווחו על קושי רב יותר בהסתגלות באופן מובהק יחסית לשאר המפונים. הגורמים בעלי השכיחות הגבוהה ביותר לקושי היו השתלבות במערכת חינוך חדשה, שינוי בצורת ההתיישבות, ניתוק מחברים ואי היכולת לשוב לבית הקודם. ניתן להסביר את הקושי בהשתלבות במערכת החינוך באופייה החופשי והפתוח של מערכת החינוך באופירה. לפי עדויות של אנשים שלמדו באופירה הייתה בבית הספר אווירה משפחתית ומאפשרת, המשמעת הייתה רופפת ותלמידים למדו יחפים. ייתכן גם שהקושי בהסתגלות הילדים לעקירה קשור לקושי של הוריהם להסתגל למקום החדש. תושבי אופירה הגיעו למקום מסיבות שונות וחלקם מצאו בה מפלט מחייהם הקודמים. רבים התייחסו למקום כאל אפשרות לבנות את עצמם מחדש: "כאן אתה מישהו, לא משנה מאיפה באת, מי היית, או מה עשית. כל אחד מאיתנו כאן מכובד בלי קשר לשונות שלו מאחרים" (Moses et al., 1987, p. 59). עם הסכמי השלום חשו תושבי אופירה מנוכרים יותר מהחברה הישראלית, הם הרגישו כי לא הצליחו להעביר את רוח המקום ל"צפוניים", וכי האוכלוסייה בישראל אינה מבינה את כאבם ומתייחסת אליהם כאל תאבי בצע (Moses et al., 1987).

מן הממצאים עולה כי יש הבדל מובהק בתחושת המקום ובתפיסת הקושי בפרידה ובהסתגלות של מי שפוננו מסיני בהיותם בגיל ההתבגרות ליישובי מפונים ועדיין מתגוררים ביישובים אלו, לעומת מי שעברו למקומות אחרים בארץ. מידת תחושת המקום בקרב נחקרים תושבי יישובי מפונים גבוהה יותר באופן מובהק מזו של נחקרים מקבוצת המחקר שאינם מתגוררים ביישובי מפונים. קליוט (Kliot, 1987), שחקרה את אנשי עין הבשור ונתיב העשרה ב' (שני יישובים שהוקמו עבור מפוני סיני) כשנתיים לאחר הפינוי מצאה כי מבין שני המרכיבים הגורמים לאדם

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור

לחוש בביתו – השתייכות לקהילה והשתרשות בסביבה – העקורים הבוגרים נתנו את המשקל הכבד יותר לחשיבות של השתייכות לקהילה "עם אנשים כמונו". האמירה "רק אדם שחוה עקירה יכול להבין עקורים אחרים" חזרה תכופות. היא ציינה גם כי במושבים אלו ניסו לשחזר את רוח הקהילה, את החגים ואת האווירה התרבותית שאפיינו את היישובים בסיני. הנחקרים ציינו כי הם צופים שיישאו בקהילה החדשה כל חייהם, אף שלא חשו בה "בבית". ייתכן אם כן שבניהם, משתתפי מחקר זה, קיבלו מהם את רוח הדברים, והם הכו שורשים ביישוב המפונים וראו בו את ביתם. עם זאת ראוי לציין שכיוון שמערך המחקר הינו מסוג סקר, ובו נבדקו כל משתני המחקר בזמנית, לא ניתן לקבוע באופן חד-משמעי כיווני השפעה, וייתכן גם שרמת ההסתגלות למקום היא שהשפיעה על תחושת המקום ולא להיפך.

הקושי בפרידה והקושי בהסתגלות נתפסים כקלים יותר, באופן מובהק, אצל תושבי יישובי מפונים לעומת נחקרים אחרים מקבוצת המחקר. ממצאים אלו תואמים גם הם את מחקרה של קליוט (Kliot, 1987) בדבר חשיבות המעבר ליישוב עם אנשים שותפי גורל. את הגורמים הקשורים לאובדן החיים הקודמים (בית, יישוב) ציינו תושבי יישובי מפונים כגורמים העיקריים לקושי בפרידה, לעומת נחקרים שאינם תושבי יישובי מפונים, שציינו את הניתוק מהחברים והגעגועים אליהם כגורמים העיקריים לקושי בפרידה. ייתכן שהמעבר ליישוב של מפונים, שבו חוויית העקירה משותפת לכל התושבים, יש בו כדי להעצים את כאב האובדן על הבית והיישוב, בשל עצם העיסוק בנושא והחשיפה לכאב האובדן של אחרים קרובים. בנוסף, תושבי יישובי מפונים ציינו את המעבר ליישוב של מפונים עם משפחות אחרות כגורם בעל תרומה דומה לתרומת המשפחה להסתגלות. הממצא תואם את דבריו של נוי (2000) הטוען כי התמיכה החברתית חשובה לאיכות החיים באופן כללי ובעיקר בעת מצוקה. לטענתו "התמיכה החברתית חיונית בעת התמודדות מול איום או הציפייה לו וגם בשלב התגובה לאחר הטראומה" (נוי, 2000, עמוד 55). ייתכן שכאשר לא קיים הגורם של געגועים לחברים, במקרה שהעקירה התרחשה בחברת אותם חברים, יהיה הגורם העיקרי הגורם "הבא ברשימה".

מגבלות המחקר

המדגם אינו מקרי אלא נאסף בצורת כדור שלג וכלל מספר נחקרים קטן יחסית, וזאת בשל גודלה של אוכלוסיית המפונים ומספר הנחקרים שאפשר היה לאתר, ובשל שיעור התגובה הנמוך – כ-50% מהנחקרים שאותרו. גודל המדגם מהווה מכשלה באשר לאפשרות הכללת הממצאים. כמו כן, עצם היות המדגם מבוסס על שיטת כדור שלג מהווה מכשלה בקבלתו כמדגם מייצג. בנוסף, השונות בקרב קבוצת המחקר

והשוואה בין תת-הקבוצות הקטינה את גודלן של תת-הקבוצות. אם כן, הסקת מסקנות לגבי הממצאים, למרות מובהקותם, היא בעייתית. המחקר מתייחס לאירועי חיים במבט לאחור. יש לשער כי עקירה הנה רק אחד מאירועי החיים המשמעותיים בחייהם של משתתפי המחקר. תפיסתם את האירוע במבט לאחור עשויה להיות מושפעת מאירועים נוספים שחוו במהלך 20 שנות חייהם האחרונות. לא נבחן כיצד תופסים הנחקרים אירועים אחרים ולא הושווה כיצד הם תופסים את משקל האירוע הספציפי ביחס לאירועים אחרים באשר למשתנים שנבדקו. קבוצת המחקר וקבוצת השוואה אינן זהות מבחינת אופי המגורים. ייתכן שהעובדה כי נחקרי קבוצת השוואה מתגוררים ברובם ביישובים בעלי אופי קהילתי היא בעלת השפעה על תחושת המקום החזקה שלהם בהשוואה למי שאינם מתגוררים ביישובים בעלי אופי קהילתי. עם זאת, דווקא לאור ההינתקות מחבל עזה ומיישובי צפון השומרון, עשויים ממצאי המחקר לתרום להבנה רחבה יותר ולראייה לטווח ארוך בקרב מקבלי החלטות ואנשי מקצוע העוסקים באוכלוסיות שנעקרו מביתן. לאור חשיבות תחושת המקום, הן בהתפתחות של הזהות העצמית והן באשר לתחושת ההזדהות הקולקטיבית, חשוב להתייחס לגורמים שציינו הנחקרים כמקשים או כמקלים על פרידה ועל הסתגלות. על בסיס גורמים אלו יש לפתח תוכניות התערבות עם המתבגרים שנעקרו ועם המערכות הבאות איתם במגע – משפחות, מערכת חינוך ומערכות קהילתיות נוספות – על מנת לסייע במשבר ההסתגלות וכדי לספק את תחושת השייכות לקבוצה.

מקורות

- אילון, א. (1994). זהותו האישית של המתבגר הישראלי: תיאור אפיוני האישיותיים וקשריהם לסגנון ההורות. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- בטלהיים, ב. (1993). הורה המתקבל על הדעת. תל-אביב: עם עובד.
- גלילי ר, (2001). הקשר בין חווית עקירה גיאוגרפית בגיל ההתבגרות ותחושת מקום בבגרות: מקרה פרטי, פינוי סיני. עבודת מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון.
- ויסלר, י. (1982). אחרי במדבר. תל אביב: הוצאת ספרים יוסף שרברק בע"מ.
- טוביאנה, י., מילגרם, נ. ופלח, ה. (1988). לחץ והתמודדות אצל מפוני חבל ימית: מסקנות והמלצות. מגמות, ל"א (1), עמודים 65–82.
- לב, ר. (1995). אי ודאות, עקירה, ותפקיד הקהילה בהתמודדות עם דחק. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- מוס, ר. א. (1998). תיאוריות על גיל ההתבגרות. תל-אביב: ספרית פועלים.
- נוי, ש. (2000). מצבי לחץ טראומתיים. תל-אביב: הוצאת שוקן.
- סלונים, א. (1987). הקשר בין דפוסי משפחה, גישות הורים והסתגלות חברתית של מתבגרים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור

- שדה, ל. (1999). נייר עמדה: סוגיות ועקרונות בפינוי יישובים — הפקת לקחים מפינוי סיני תוך דגש על נקודת המבט של המפונים. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, המחלקה למדעי ההתנהגות.
- שולמן, ש. (1995). יחסים חברתיים ומשמורת התפתחותיות בגיל ההתבגרות. בתוך ח. פלום (עורך), מתבגרים בישראל: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים (עמ' 61–80). אבן יהודה: רכס.
- Ajdukovic, M. (1996). Mothers' perception of their relationship with their children during displacement: A six month follow-up. *Child Abuse Review*, 5, 34–49.
- Ajdukovic, M., & Ajdukovic, D. (1998). Impact of displacement on the psychological well-being of refugee children. *International Review of Psychiatry*, 10(3), 186–195.
- Aran, G., & Feige, M. (1987). The movement to stop the withdrawal in Sinai: A sociological perspective. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 73–87.
- Aron, A. (1987). Psychological effects of forced relocation: An international perspective. *Boletine de Psicologia El-Salvador*, 6(23), 7–20.
- Bar-On, D., & Shelhav, M. (1983). Community coping with the threat of physical removal. The Israeli experience after Camp David. *Israel Social Science Research*, 1(2), 3–19.
- Brown, A. C., & Orthner, D. K. (1990). Relocation and personal well-being among early adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 10, 366–381.
- Brown, B. B., & Perkins, D. D. (1992). Disruption in place attachment. In I. Altman & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 279–304). New York: Plenum.
- Buckner, J. C. (1989). The development of an instrument to measure neighborhood cohesion. *American Journal of Community Psychology*, 16, 771–791.
- Cohen, E. H. (1987a). Introduction to the price of peace: The removal of the Israeli settlements in Sinai. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 1–11.
- Cohen, E. H. (1987b). The removal of the Israeli settlements in Sinai: An ambiguous resolution of an existential conflict. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 139–149.
- Coles, R. (1978). The edge of the hollow. In S. Kaplan & R. Kaplan (Eds.), *Humanscape: Environments for people* (pp. 142–158). Belmont, CA: Duxbury Press.
- DeWit, D. J. (1998). Frequent childhood geographic relocation: Its impact on drug abuse and the development of alcohol and other drug related problems in young adults. *Addictive Behaviour*, 23, 623–634.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton.
- Fullilove, M. T. (1996). Psychiatric implications of displacement: Contribution from the psychology of place. *American Journal of Psychiatry*, 153, 1516–1523.
- Gaylord, M. (1979). Relocation and the corporate family: Explored issues. *Social Work*, 24, 186–191.
- Hay, R. (1998). Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 5–29.
- Hendershott, A. B. (1989). Residential mobility, social support and adolescent self concept. *Adolescence*, 14, 217–232.
- Humke, C., & Schaefer, C. (1995). Relocation: A review of the effects of residential mobility on children and adolescents. *Psychology: A Journal of Human Behavior*, 32, 16–24.
- Hummon, D. M. (1992). Community attachment: Local sentiment and sense of place. In

- I. Altman & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 253–277). New York: Plenum Press.
- Jalongo, M. R. (1995). Helping children to cope with relocation. *Childhood Education, 71*, 80–85.
- Janis, I. L. (1958). *Psychological stress*. New York: John Wiley.
- Kimmerling, B. (1987). Exchanging territories for peace: A macrosociological approach. *Journal of Applied Behavioral Science, 23*, 13–33.
- Kliot, N. (1987). Here and there: The phenomenology of settlement removal from Northern Sinai. *The Journal of Applied Behavioral Science, 23*, 35–51.
- Kuterovac, G., Dyregrov, A., & Stuvland, R. (1994). Children in war. A silent majority under stress. *British Journal of Medical Psychology, 67*, 363–375.
- Lewis, P.F. (1979). Defining a sense of place. In P. Prenshaw & J. McKee (Eds.), *Sense of place* (pp. 24–26). Jackson, MI: University of Mississippi Press.
- Low, S. M. & Altman, I. (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. In I. Altman, & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp 1–12). New York: Plenum Press.
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.
- Marris, P. (1980). The uprooting of meaning. In G. Coelho & P. Ahmed (Eds.), *Uprooting and development*. New York: Plenum.
- McAndrew, F. T. (1998). The measurement of rootedness and the prediction of attachment to home-towns in college students. *Journal of Environmental Psychology, 18*, 409–417.
- Meinig, D. (Ed.) (1979). *The interpretation of ordinary landscapes*. New York: Oxford University Press.
- Moses, R., Rosenfeld, J. M., & Moses-Hrushovsky, R. (1987). Facing the threat of removal: Lessons from the forced evacuation of Ofira. *Journal of Applied Behavioral Science, 23*, 53–71.
- Orthner, D. K., Giddings, M. M., & Quinn, W.H. (1989). Growing up in an organization family. In G. L. Bowen & D. K. Orthner (Eds.), *The organization family: Work and family linkages in the US military* (pp. 117–139). New York: Praeger
- Pierson, G.H. (1973). *The moving American*. New York: Knopf.
- Pittman, J. F., & Bowen, G. L. (1994). Adolescents on the move: Adjustment to family relocation. *Youth and Society, 26*, 69–91.
- Potter, L. B., Kresnow, M. J., Powell, K. E., Simon, T. R., Mercy, J. A., Lee, R. K., Frankowski, R. K., Swann, A. C., Bayer T., & O'Carroll, P. W. (2001). The influence of geographic mobility on nearly lethal suicide attempts. *Suicide and Life Threatening Behavior, 32*, 42–48.
- Raphael, D. (1983). *The anatomy of bereavement*. New York: Basic Books.
- Rivlin, L. G. (1982). Group membership and place meaning in an urban neighborhood. *Journal of Social Issues, 38*(3), 75–93.
- Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the self*. New York: Basic Books.
- Rosenfeld, J. M., Hrushovski, R., Moses, R., & Beumel, R. (1984). North of Eden: The evacuation of Ophira, Sinai. *Jerusalem Quarterly, 33*, 109–124.
- Sagy, S., & Antonovsky, H. F. (1987). Adolescents' reactions to evacuation of the Sinai settlements: A longitudinal study. *Journal of Psychology, 120*, 543–556.

תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור

- Schafer, R. (1983). *The analytic attitude*. New York: Basic Books.
- Sheffer, G. (1987). Was it really a trauma? Wider political implications of the removal of Israeli settlements from Sinai. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 117–129.
- Simpson, G. A., & Fowler, M. G. (1994). Geographic mobility and children's emotional/behavioral adjustment and school functioning. *Pediatrics*, 93, 303–309.
- Steele, F. (1981). *The sense of place*. Boston, MA: CBI Publishing.
- Steinglass, P., Kaplan De-Nour, A., & Shye, S. (1985). Factors influencing psychological adjustment to forced geographical relocation: The Israeli withdrawal from the Sinai. *American Journal of Orthopsychiatry*, 55, 513–529.
- Steinglass, P., & Kaplan De-Nour, A. (1988). Differential adjustment of Ashkenazi versus Sephardi Jews to a forced relocation: The Israeli withdrawal from the Sinai. *Psychiatry*, 51, 80–95.
- Steinglass, P., Weisstub, E. B., & Kaplan De-Nour, A. (1988). Perceived personal networks as mediators of stress reactions. *American Journal of Psychiatry*, 145, 1259–1264.
- Stokols, D., Shumaker, S. A., & Martinez, J. (1983). Residential mobility and personal well-being. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 5–19.
- Unger, D. G., & Wandersman, A. (1985). The importance of neighbors: The social, cognitive, and affective components of neighboring. *American Journal of Community Psychology*, 13(2), 139–169.
- Wamboldt, F. S., Steinglass, P., & Kaplan De-Nour, A. (1991). Coping within couples: Adjustment two years after forced geographic relocation. *Family Process*, 30, 347–361.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wolfsfeld, G. (1987). Protest and the removal of Yamit: Ostentatious political action. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 103–116.
- Wood, D., Halfon, N., Scarlata, D., Newcheck P., & Nessim, S. (1993). Impact of family relocation on children's growth. *Journal of the American Medical Association*, 270, 1334–1338.